

بررسی چگونگی و میزان نمود عناصر هویت ملی - مذهبی در کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم

علی بازوند^۱، مرتضی حسن‌زاده^۲

پذیرش: ۹۹/۳/۵

دریافت: ۹۸/۱۲/۱۳

چکیده

کتاب‌های درسی یکی از مهم‌ترین منابع یادگیری، آموزش و تقویت هویت ملی و مذهبی هستند. در این میان کتاب‌های فارسی با توجه به گنجایش آنان و بهره‌گیری از انواع مختلف نوشته اعم از نثر، شعر، نمایش‌نامه، داستان و خاطره و... می‌توانند نقش مهمی در تقویت عناصر هویت ملی و مذهبی میان دانش‌آموزان به عنوان نسل آینده‌ساز ایفا نمایند. هدف از پژوهش حاضر، تحلیل محتوا و متن کتاب‌های فارسی نونگاشت دوره متوسطه اول و دوم از نظر میزان توجه به عناصر هویت ملی و مذهبی است. در این پژوهش، هویت ملی و ایرانی به سه ریزمؤلفه فرهنگ، تاریخ و قلمرو جغرافیایی - سیاسی و هویت مذهبی و اسلامی به دو ریزمؤلفه ذاتی و پیامدی تقسیم شده است. جامعه آماری این پژوهش ۵ جلد کتاب فارسی نونگاشت متوسطه اول (هفتم، هشتم و نهم) و متوسطه دوم (دهم و یازدهم) است. در این پژوهش که به روش تحلیل محتوای کیفی و نمونه‌گیری هدفمند صورت گرفته است، تمامی متن‌های این پنج جلد کتاب، مورد بررسی قرار گرفت و نمود هر یک از این عناصر در متن‌ها مشخص گردید. نتایج کلی به دست آمده نشان می‌دهد که مجموعاً ۲۰۴ مؤلفه ملی و مذهبی در ۵ جلد کتب نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم به کار رفته است که از این تعداد ۱۲۲ واحد یا ۵۹/۸۰٪ را مؤلفه‌های مذهبی و ۸۲ واحد یا ۴۰/۱۹٪ را مؤلفه‌های ملی و ایرانی تشکیل می‌دهند. هم‌چنین سهم مؤلفه‌های ملی در کتاب‌های متوسطه اول ۴۹ واحد یا ۵۹/۷۵٪ و در کتاب‌های متوسطه دوم ۳۳ واحد یا ۴۰/۲۴٪ است. مؤلفه‌های مذهبی به کار رفته در کتاب‌های متوسطه اول ۹۱ واحد یا ۷۴/۵۹٪ و در کتاب‌های متوسطه دوم ۳۱ واحد یا ۲۵/۴۰٪ است.

کلید واژه‌ها: هویت، ملی، مذهبی، تحلیل محتوا، کتب نونگاشت فارسی متوسطه، متوسطه اول و دوم.

^۱ . استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، نویسنده مسئول، bazvanda@yahoo.com

^۲ . کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی و دبیر دبیرستان‌های شهرکرد، ایران.

مقدمه

هویت ملی، مجموعه‌ای از عناصر و عوامل اجتماعی، فرهنگی و تاریخی است که جامعه‌ای را از سایر جوامع متمایز می‌سازد. در تعاریف مختلف از هویت ملی، می‌توان به این تعریف مشترک رسید که اجتماعی از انسان‌ها که در یک سرزمین، زندگی می‌کنند و آداب و رسوم مشترک و منافع ملی مشترک دارند و اکثریت دارای زبان یکسانی هستند. در حقیقت هویت ملی هم‌زمان بر تشابه و تمایز دلالت دارد، از یک سو شامل مجموعه عناصری می‌شود که افراد یک ملت در برخورداری از آن باهم اشتراک دارند و همین مجموعه عناصر باعث تمایز این مردم از مردم سایر کشورها می‌شود.

«هویت ملی پدیده‌ای نسبتاً جدید و چندبعدی مشتمل بر مؤلفه‌های چندگانه‌ای چون سرزمین، تاریخ، فرهنگ، اجتماع، حکومت، زبان، دین و سایر عناصر و بنیادهای مشترکی است که اعضای یک جامعه نسبت به آن‌ها احساس تعلق، تعهد و وفاداری دارند. این عناصر مشترک ضمن ایجاد همبستگی بین اعضای یک جامعه، آن‌ها را از جوامع دیگر جدایی‌سازند. در عین حال هویت ایرانی - اسلامی یا اسلامی - ایرانی پدیده‌ای اصیل و کهن است. گرایش اقوام و اقشار ایرانی حتی در کسانی که خارج کشور زندگی می‌کنند به هویت ملی در ابعاد غیرسیاسی و غیرایدئولوژیک، بالاست. در ایران با توجه به مسأله تکثر هویتی نامنسجم، کوچک و نیز موزاییکی بودن هویت‌ها و عدم تعامل بین آن‌ها، با بحران هویت روبه‌رو هستیم. این بحران در بعد سیاسی شدیدتر است؛ زیرا دولت‌های مدرن تهدیدکننده عناصر سنتی هویت و دولت‌های غیر مدرن تهدیدکننده عناصر مدرن هویت‌اند. هویت‌های جمعی در ایران هنوز نتوانسته‌اند در قالب هویتی عام و فراگیر در سطح جامعه (هویت ملی) انسجام پیدا کنند.» (عبداللهی، ۱۳۸۹: ۱۹ و ۲۲).

با توجه به تکثر هویت‌ها در ایران، یکی از ابزارهای مهم حکومت‌ها برای حفظ تمامیت ارضی و بقای سیاسی، آموزش و پرورش است. آموزش و پرورش بخش عمده‌ای از پایه‌ریزی شخصیت و چارچوب فکری افراد جامعه را در ابعاد مختلف شکل می‌دهد. بدین ترتیب نظام آموزشی با مکانیسم‌های مختلف، از جمله کتاب درسی مناسب می‌تواند نقش برجسته‌ای در تقویت و ترویج هویت ملی هر کشور ایفا کند.

اکنون در ادامه به تعریف هویت از نظر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی جمهوری اسلامی ایران می‌پردازیم. «هویت به طور کلی برآیند تعامل اختیاری آدمی با مجموعه‌های از عوامل و موانع مؤثر بر وجود اوست که در قالب ترکیبی از بینش‌ها، باورها، گرایش‌ها، تصمیمات، اعمال مداوم (فردی و جمعی) و آثار تدریجی آن‌ها به تدریج در درون خود فرد شکل می‌گیرد و به همین منوال متحول می‌گردد. از این رو نتیجه هویت متمایز هر انسان در نهایت، محصول اکتساب برخی صفات و توانمندی‌ها و مهارت‌ها، توسط خود اوست و از این رو، نه تنها امری ثابت و از پیش تعیین شده نیست؛ بلکه بیش از هر چیز، حاصل تلاش و توفیق شخص - در پرتو اراده و عنایات الهی و البته تا حدودی متأثر از شرایط طبیعی زندگی و نظام فرهنگی، اقتصادی و سیاسی اجتماع - است. از این رو نتیجه هویت متمایز هر انسان در نهایت، محصول اکتساب برخی صفات و توانمندی‌ها و مهارت‌ها، توسط خود اوست و از این رو، نه تنها امری ثابت و از پیش تعیین شده نیست؛ بلکه بیش از هر چیز، حاصل تلاش و توفیق شخص - در پرتو اراده و عنایات الهی و البته تا حدودی متأثر از شرایط طبیعی زندگی و نظام فرهنگی، اقتصادی و سیاسی اجتماع - است. هر چند این تأثیر هرگز به آن پایه نیست که روند تکوین و تحول هویت را به صورت تابعی مطلق از وضع محیط طبیعی و اجتماعی در آورد.» (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۱۳۲).

هویت دینی را نیز که خود، دارای مؤلفه‌های گوناگونی چون مؤلفه‌های ذاتی و پیامدی و همچنین اجتماعی و فرهنگی است، می‌توان یکی از مهم‌ترین ابعاد هویت دانست که نقش بسزایی در هویت بخشی به افراد جامعه ایفا می‌کند. با توجه به اهمیت فوق‌العاده و اثرگذاری منحصربه‌فرد این بُعد از هویت انسانی، لازم است تا این مفهوم نیز در کتاب‌های درسی مورد توجه قرار گیرد تا دانش‌آموزان که نسل‌های آینده‌ساز یک مملکت هستند، افرادی دین‌دار و دین‌باور بار بیایند و توجه به دین و مؤلفه‌های آن را به صورت عملی و در همه امور زندگی شخصی و اجتماعی خود سرلوحه قرار دهند.

نظام آموزشی هر کشور وظیفه درونی کردن ارزش‌های یک جامعه و اصول حاکم بر آن جامعه را بر عهده دارد. آموزش و پرورش، باید دانش‌آموزان را با فرهنگ و هویت ملی و دینی خود و مؤلفه‌های گوناگون آن آشنا سازد تا دانش‌آموزان با شناخت این مؤلفه‌ها و ابعاد گوناگون آن، هم به گذشته و تاریخ و قومیت خود افتخار کنند و هم در جهت بهبود و تعالی هر چه

بیشتر آن بکوشند و هم انسان‌هایی صاحب اندیشه و با تعصب ملّی نسبت به کشور و میهن و زبان و تمدن خود بار بیایند و از طرفی ارزش‌های والای انسانی و دینی خود را پاس‌دارند. به همین جهت تلاش در القا و تنفیذ هویت ملّی و دینی باید یکی از مهم‌ترین اهداف آموزش و پرورش باشد. عناصر مختلفی در جریان آموزش و تربیت دانش‌آموزان دخیل هستند. یکی از مهم‌ترین عناصر آموزش و تربیت، کتب درسی هستند که باید این امر مهم در آن‌ها مورد توجه قرار گیرد.

«آموزش رسمی از عوامل بسیار مؤثر بر هویت افراد جامعه است. آموزش هدفمند، منابع درسی و معلمان از ابزارهای قدرتمندی هستند که می‌توانند از طریق درونی‌سازی زبان مشترک و محتوای کتاب‌های درسی نه فقط نقشی اساسی در تکوین و تقویت هویت فردی و اجتماعی داشته باشند؛ بلکه همانند سپری محکم مانع تزلزل هویت ملّی و استحاله ارزش‌های جامعه ملّی و محلی شوند. کتاب‌های درسی، برنامه‌های تربیتی مدارس و معلمان شریف و خودساخته و خودباور می‌توانند نقش مهمی در هویت‌آفرینی و هویت‌باوری در فرزندان هر سرزمین داشته باشند.» (معروفی و پناهی توانا، ۱۳۹۳: ۸۸).

کتاب‌های درسی می‌توانند در پرورش هویت ملّی و دینی نقش مؤثری داشته باشند. نقشی که کتاب‌های درسی، برنامه‌های تربیتی مدارس و معلمان شریف و خودساخته و خودباور می‌توانند در تأمین هدف، هویت‌آفرینی و هویت‌باوری در فرزندان این سرزمین ایفا نمایند بسیار مهم و بزرگ خواهد بود.

امروزه ما در جهانی زندگی می‌کنیم که مرزهای جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی کشورها شکسته شده و فرهنگ‌ها، سنت‌ها و هویت‌های ملل مختلف در تبادل و تعارض و گاه در خطر اضمحلال و هضم شدن در فرهنگ کشور بیگانه قرار گرفته‌اند. در مواجهه با چنین اوضاع و احوال، راهی جز کاربست ایدئولوژی مبتنی بر ایمان و ایجاد تغییرات سازنده و آماده کردن زمینه مواجهه با سایر فرهنگ‌ها را نداریم. در حقیقت، چنین آمادگی و ظرفیت برای پذیرش جنبه‌های مثبت فرهنگی و دفع ابعاد منفی آن فقط از طریق تربیت سالم از سوی آموزش و پرورش میسر است.

از آنجا که نظام آموزشی در ایران متمرکز است و همه دانش‌آموزان در سطح کشور، کتاب‌های درسی مشترکی را فرامی‌گیرند، نقش کتاب‌های درسی در انتقال مفاهیم مشترک از جمله مؤلفه‌های هویت دینی و ملّی پررنگ‌تر است. کتاب‌های درسی از مهم‌ترین ابزارهای نظام آموزش و پرورش در انتقال و تعمیق هویت ملّی و مذهبی در ذهن و شخصیت دانش‌آموزان هستند. از آنجا که کتاب‌های درسی تجلی‌گاه سیاست‌های فرهنگی، دینی، سیاسی و اجتماعی کشورهاست، این سیاست باید به گونه‌ای سامان‌دهی و تدوین شود که خودشناسی ملّی و هویت ملّی - مذهبی دانش‌آموزان را افزایش دهد، به عبارتی دیگر دانش‌آموزان را با چیستی و مفهوم هویت در سطوح مختلف ملّی و مذهبی و شاخص‌ها و مصداق‌های آن آشنا سازد؛ بنابراین بر حسب ضرورت در این پژوهش به بررسی نمود عناصر ملّی - مذهبی در کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم پرداخته شده است.

بیان مسأله

فلسفه تعلیم و تربیت آماده کردن دانش‌آموزان برای قبول مسئولیت و اداره جامعه و خانواده در آینده است؛ بنابراین باید نگرش ما به فرزندان این آب و خاک، آموزش و تعلیم زندگی بهتر برای نسل آینده کشور باشد. «تربیت انسان‌های صاحب اندیشه باید نخستین هدف تعلیم و تربیت باشد. محصول نهایی تعلیم و تربیت، پرورش ذهن کاوش‌گر افراد است. آموزش و پرورش به عنوان یکی از نهادهای مهم در همه جوامع نقشی خطیر و دشوار را در جهت شکوفایی و پرورش استعدادها، توانایی‌ها و قابلیت‌های افراد هر جامعه به منظور تبدیل آن‌ها به افرادی آگاه، مسئول، تصمیم‌گیر و خلاق ایفا می‌کند. این نظام در شکل‌گیری و ایجاد رفتار، منش، عادت و طرز فکر و تلقی انسان‌ها و در نهایت سعادت و شقاوت آن‌ها بسیار تأثیرگذار است.» (علاقه‌بند، ۱۳۷۳: ۱۳۶).

دانش‌آموزان، به جای کسب حقایق علمی باید به روش‌های جستجوی اطلاعات علمی توجه کنند و به جای انباشتن اطلاعات علمی در ذهن، بیاموزند که چگونه بیندیشند، تصمیم بگیرند و درباره امور مختلف قضاوت کنند. از این طریق بیشتر به ماهیت انسانی خویش نزدیک می‌شوند و در جهت ساختن هویت خود حرکت می‌کنند.

با توجه به اینکه آموزش و پرورش در همه کشورهای بزرگ‌ترین نیرو و سرمایه انسانی را در اختیار دارد، می‌تواند یکی از بهترین راه‌های تحکیم و تقویت هویت ملی و مذهبی به‌شمار آید و برنامه‌های درسی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی این نظام می‌توانند نقش محوری و کلیدی در شکل‌گیری هویت ملی و مذهبی ایفا کنند.

در این پژوهش منظور از هویت ملی، همان هویت ایرانی است؛ یعنی مجموعه ویژگی‌ها، وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی یا تاریخی، فرهنگی، حماسی و قومی که زندگی ما ایرانیان را در برمی‌گیرد و ما ایرانیان به آن می‌بالیم و افتخار می‌کنیم. هویت ایرانی نمادهای مختلفی دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به سرزمین، حکومت و دولت، نژاد و قومیت، سنت‌ها و آیین‌های اصیل ایرانی، پرچم، سرود ملی، تقویم رسمی، مکان‌های تاریخی، جشن‌های ملی، دفاع از میهن، اسطوره‌ها، زبان، مفاخر علمی و ادبی و بزرگان وطن و... اشاره کرد.

هویت دینی نیز در این پژوهش آن هویتی است که با ورود اسلام به ایران شکل گرفت و با نام هویت اسلامی شناخته می‌شود. البته مردم ایران تا قبل از اسلام نیز مردمی دین‌دار و موحد و یکتاپرست بوده‌اند و آیین زرتشتی سابقه‌ای بس کهن در ایران دارد که به زمان هخامنشیان برمی‌گردد. در این پژوهش منظور از هویت دینی همان هویت اسلامی است؛ یعنی مفاهیمی که با ورود دین اسلام به ایران با فرهنگ و تمدن ایرانی درهم آمیخته شد و شامل مؤلفه‌هایی چون قرآن، اعیاد و مراسم مذهبی، واقعه عاشورا، نماز، اذان، شخصیت‌ها و بزرگان دینی، حج، مهر و تسبیح و سجاده، مفاهیمی که در دین اسلام و خصوصاً در قرآن بر آن‌ها تأکید شده مانند شهادت و ایثار، انفاق، خمس و زکات و... است.

از میان دروس مختلف، درس ادبیات فارسی می‌تواند در تثبیت هویت ملی و مذهبی در جوانان نقش عمده‌ای داشته باشد و یک نوع تعلق و وابستگی به ارزش‌های مشترک و در نهایت هویتی مشترک در آنان ایجاد نماید. در محتوای دروس ادبیات می‌توان نمادهای هویت ملی و مذهبی را به راحتی ارائه نمود. براین اساس، سوالات پژوهش به شرح ذیل است:

۱. عناصر و ارکان هویت‌بخش کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم چیست؟
۲. آیا مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی در کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم در آموزش و پرورش وجود دارد؟
۳. این مؤلفه‌ها در هر کدام از کتاب‌ها (متوسطه اول و دوم) تا چه میزان است؟
۴. از منظر مقایسه‌ای، مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم چه تفاوت‌هایی با هم دارند؟

پیشینه پژوهش

در موضوع هویت عموماً و در کتاب‌های دوره متوسطه اول و دوم خصوصاً پژوهش‌های فراوانی چه به صورت کتاب و چه به صورت پایان‌نامه و مقاله انجام گرفته است و از منظرهای متفاوت به این کتاب‌ها پرداخته‌اند اما به جرأت می‌توان گفت که تاکنون به صورت مجزا و منفک این موضوع محور پژوهش در هیچ کتاب، پایان‌نامه و یا مقاله‌ای قرار نگرفته است. «احمد اشرف» در کتاب «هویت ایرانی از دوران باستان تا پهلوی» که حمید احمدی آن را ترجمه کرده است به بررسی و تحلیل فشرده دیدگاه‌های مربوط به هویت قومی و ملی پرداخته است. «پیروز مجتهدزاده» در کتابی با عنوان «دموکراسی و هویت ایرانی» به طرح و بسط آرای خویش درباره وضعیت ایران در جهان، جهان سوم، کشورهای مسلمان، کشورهای همسایه و ایران باستان می‌پردازد. «حسین گودرزی» در کتاب «گفتارهایی درباره جامعه‌شناسی هویت در ایران» به وضعیت هویت ملی در گوشه و کنار ایران پرداخته است و به جز اندکی در مقدمه کتاب، خود را درگیر ابعاد مفهومی و تعریف هویت ملی در ایران نکرده است. «داوود میرمحمدی» در کتاب خود با عنوان «گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران» که انتشارات «تمدن ایرانی» آن را چاپ کرده است، تلاش کرده به ابعاد مختلفی از تعریف مفهوم هویت ملی بپردازد. «موسی نجفی» در کتابی با عنوان «هویت ملی ایرانیان و انقلاب اسلامی» که انتشارات «نشر زمان نو» آن را چاپ کرده است، به بررسی تکوین و تکون هویت ملی ایرانیان در بستر تشیع و عصر انقلاب اسلامی پرداخته است. اکنون به پژوهش‌های مرتبط با موضوع مقاله حاضر یعنی «بررسی چگونگی و میزان نمود عناصر هویت ملی - مذهبی در کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم» به شکل مختصر می‌پردازیم. درباره هویت ایرانی، پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «بررسی میزان تأکید کتاب‌های فارسی، تاریخ و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی بر هویت ایرانی - اسلامی» از مولود سعو

در دانشگاه بوعلی سینای همدان در سال ۱۳۸۹ نوشته شده است. منیره ملاصادقی پایان نامه کارشناسی ارشد خود را در موضوع «نقش فعالیت های فرهنگی مدارس در شکل دهی به هویت ملی دانش آموزان» دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران در سال ۱۳۸۷ انجام داده است. «صادق زاده و منادی» در پژوهشی به «جایگاه نمادهای هویت ملی در کتاب های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه در رشته علوم انسانی» پرداختند. در باره موضوع هویت ملی مقاله ای با عنوان «کتاب های فارسی دوره متوسطه و بازنمایی مؤلفه های هویت ملی (دیدگاه دبیران)» از معروفی و پناهی توانا در فصلنامه مطالعات ملی شماره ۵۵ در سال ۱۳۹۲ انجام گرفته است. خدایار و فتحی در موضوع هویت ملی در فصلنامه مطالعات ملی شماره ۳۵ در سال ۱۳۸۷ در پژوهشی با عنوان «هویت ملی در کتاب های درسی آموزش و پرورش (مورد مطالعه: دوره متوسطه)» تحقیقی انجام داده اند. درباره هویت ایرانی، عبدی و لطفی در سال ۱۳۸۷ در فصلنامه مطالعات ملی شماره ۳ مقاله ای با عنوان «جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: کتب تاریخ دوره دبیرستان» نوشته اند. «لقمان نیا و خامسان» طی مقاله ای به «جایگاه هویت ملی در نظام آموزش و پرورش ایران» پرداختند. «سید مصلح و سید حامد کهنه پوشی» در مقاله ای با عنوان «تحلیل محتوای مفهوم هویت کتاب های درسی جامعه شناسی ۱ و ۲ رشته ادبیات و علوم انسانی چاپ ۱۳۸۶ دوره متوسطه» پرداختند. «حاجیانی و همکاران» در مقاله ای به «تحلیل محتوای مقایسه ای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه هفتم دوره متوسطه اول (۱۳۹۳) و کتاب های درسی تعلیمات اجتماعی پایه اول راهنمایی تحصیلی سابق (۱۳۹۰) از منظر هویت ملی» پرداختند. اگرچه به قاطعیت نمی توان اظهار نظر کرد اما مطابق پژوهش های نگارندگان تاکنون هیچ پژوهشی مشابه موضوع مطروحه در این زمینه صورت نگرفته است.

روش پژوهش

مطالعه انجام شده از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی است. روش مورد استفاده در این مطالعه، روش تحلیل محتوا در کتب درسی است. تحلیل محتوا یک روش علمی برای تشریح و ارزشیابی و توصیف عینی و ظاهری منظم پیام های آموزشی است. ظاهری بودن به این معناست که پیام های نهفته در متون برنامه درسی به لحاظ محدودیت جنبه های دستوری قابل تحلیل نیستند، در حقیقت تحلیل گر محتوا با ظاهر پیام درگیر است و نمی تواند انگیزه نویسنده یا واکنش ها و انگیزه های خواننده متن پیام دریافتی را حدس بزند. «تحلیل محتوای کتاب درسی یک شیوه پژوهشی دقیق، عمیق و پیچیده است که از طریق تجزیه و تحلیل متون به تعیین تعداد مفاهیم و واژه های درون متن می پردازد تا ارتباط بین مفاهیم، معانی، تأکیدات و دلالت ها را مشخص کند و وراي توصیف و طبقه بندی مقوله های موجود در پیام آشکار از طریق درک موقعیت و شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی نویسنده به تفسیر آثار و پیامدهای پیام در فراگیر بپردازد.» (حسن مرادی، ۱۳۹۶: ۱۱۷).

تحلیل محتوایی در این پژوهش شامل بررسی متون است که نشان می دهد تا چه حد دربردارنده مفاهیم هویتی، فرهنگی و ایدئولوژیکی است. نخست هویت ایرانی و اسلامی و مؤلفه های آن مورد بررسی قرار می گیرد و سپس این موارد در کتاب های فارسی متوسطه اول و دوم مشخص و بررسی می شود. جامعه آماری این پژوهش ۵ جلد کتاب های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم است. علت انتخاب پایه متوسطه اول و دوم، جدید بودن کتاب و اهمیت این دوره به دلیل گذر از یک مقطع و ورود به مقطع دیگر است. در این تحقیق کل جامعه آماری (پنج جلد کتاب های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم) با روش نمونه گیری هدفمند به لحاظ توجه به مؤلفه های ایرانی و اسلامی مورد بررسی و تحلیل محتوا قرار می گیرد.

برای تجزیه و تحلیل داده ها با توجه به این که روش تحقیق از نوع تحلیل محتوا بوده است و مقیاس اندازه گیری اسمی؛ بنابراین منطق آماری، فقط از آزمون های توصیفی شامل فراوانی، فراوانی درصدی استفاده شده است. در این روش که شیوه ای مناسب برای تحلیل پیام های متون درسی به حساب می آید، ابتدا مقوله های متفاوت تعریف می شوند که در این پژوهش، مقوله ها همان عناصر ملی - مذهبی هستند. سپس با توجه به جدول های به دست آمده، تحلیل صورت می گیرد. برای هر یک از نمادها جدول فراوانی و درصد مشخص می شود.

جدول ۱. مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی

الف) فرهنگ: زبان، ادبیات، اعیاد و جشن‌ها، لباس و نوع پوشش، آداب و رسوم و سنت‌ها، اساطیر، فولکلور و خرده‌فرهنگ‌های بومی و محلی، موسیقی اصیل ایرانی، نژاد و قومیت، ضرب‌المثل‌ها، هنر و معماری، نمادهای ملی، قهرمانان ملی. ب) تاریخ: مشاهیر ادبی، علمی، سیاسی، مسائل تاریخ ملی، تاریخ و تمدن اقوام. ج) قلمرو جغرافیایی - سیاسی: وطن، دفاع از میهن، فداکاری در راه وطن، حفظ تمامیت ارضی، نظام سیاسی ایران، قانون اساسی، جنگ و دفاع مقدس، پرچم، انتخابات و شعارهای انقلاب، مبارزه با استعمار.	مؤلفه‌های هویت ملی
الف) مؤلفه‌های ذاتی هویت دینی: اعتقاد به یگانگی خداوند (توحید)، اعتقاد به عدل الهی، باور به رسالت پیامبر (ص)، اعتقاد به امامان معصوم، اعتقاد به کتاب آسمانی، باور به معاد، فریضة نماز، روزه، مرجعیت و تقلید، اعتقاد به مهدویت، حاضر و ناظر بودن خداوند بر اعمال انسان، اعتقاد به مشیت الهی (توکل)، محبت و دوستی نسبت به خداوند، حج. ب) مؤلفه‌های پیامدی هویت دینی: آموزه‌های اخلاقی همچون امانت‌داری، دستگیری از محرومان، احسان و نیکی و نیکوکاری، امر به معروف و نهی از منکر، احکام دینی، حدود شرعی در روابط با نامحرم، آیین‌های مذهبی، راست‌گویی، سبک غذا خوردن، سبک سخن گفتن، سبک‌خوایی، اخلاص، خودشناسی، ساده‌زیستی، دوری از غیبت، دوری از ریا، دوری از کبر و غرور، عدالت، حق‌شناسی، خویش‌داری، صبر، ایثار، محاسبه نفس، حرمت و احترام به والدین و دیگران، بخشش، خوش‌اخلاقی، علم‌آموزی، وظیفه‌شناسی، عزت‌نفس، نیایش و ستایش خداوند، شگفتی‌های جهان آفرینش که در قرآن به آن اشاره شده‌است، مسجد، شخصیت‌ها و بزرگان دینی و احترام به آن‌ها.	مؤلفه‌های هویت مذهبی

۲. همان‌طور که در جدول (۲) مشخص گردیده؛ از مجموع ۱۵ مؤلفه ملی و ایرانی به کاررفته در کتاب نونگاشت فارس هفتم، ۶ واحد یا ۴۰٪ به مؤلفه فرهنگ، ۷ واحد یا ۴۶/۶۶٪ به مؤلفه تاریخ و ۲ واحد یا ۱۳/۳۳٪ به مؤلفه قلمرو جغرافیایی و سیاسی اختصاص دارد. از مجموع ۲۷ مؤلفه مذهبی نیز، ۶ واحد یا ۲۲/۲۲٪ به مؤلفه ذاتی و ۲۱ واحد یا ۷۷/۷۷٪ به مؤلفه پیامدی هویت دینی مربوط می‌شوند.

از مقایسه کلی بین هویت ملی و هویت مذهبی در جدول (۲) می‌توان نتیجه گرفت که ۳۵/۷۱٪ از مؤلفه‌های به کاررفته در کتاب فارسی هفتم، ملی و ۶۴/۲۸٪ مذهبی است.

جدول ۲. میزان حضور مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی در کتاب فارسی هفتم

مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	زیرمجموعه‌ها	واحد	درصد
ملی	فرهنگ	خرده‌فرهنگ‌های بومی و محلی (۴ بار) - آثار و بناهای تاریخی - زبان فارسی.	۶	۴۰٪
	تاریخ	مشاهیر: حافظ - پروین اعتصامی - نیمایوشیج - دکتر حسابی - دکتر کاظمی آشتیانی - محمدعلی رجایی - چمران.	۷	۴۶/۶۶٪
	قلمرو جغرافیایی - سیاسی	دفاع از سرزمین - فداکاری در راه وطن.	۲	۱۳/۳۳٪
مذهبی	ذاتی	باور به معاد - نماز (۲ مورد) - قرآن (۳ مورد)	۶	۲۲/۲۲٪
	پیامدی	ستایش خداوند - نیایش خداوند - دوری از غیبت (۲ مورد) - شگفتی‌های جهان آفرینش - ایثار و فداکاری (۲ مورد) - صبر و تحمل سختی‌ها - احترام به والدین (۲ مورد) - راست‌گویی - وفای به عهد - اخلاص - دین‌داری - علم‌آموزی - شخصیت‌های دینی (۶ مورد)	۲۱	۷۷/۷۷٪

۳. با توجه به جدول (۳) از مجموع ۲۰ مؤلفه ملی به کاررفته در کتاب فارسی نونگاشت هشتم، ۷ واحد یا ۳۵٪ مربوط به مؤلفه فرهنگ، ۵ واحد یا ۲۵٪ مربوط به مؤلفه تاریخ و ۸ واحد یا ۴۰٪ مربوط به مؤلفه قلمرو جغرافیایی - سیاسی است. از مجموع ۳۳ مؤلفه مذهبی، ۷ واحد یا ۲۱/۱۲٪ را مؤلفه‌های ذاتی هویت دینی و ۲۶ واحد یا ۷۸/۷۸٪ را مؤلفه‌های پیامدی هویت دینی تشکیل می‌دهند.

از مقایسه کلی بین شاخص‌های هویت ملی و شاخص‌های هویت دینی در جدول (۳) می‌توان به این نتیجه رسید که ۳۷/۷۳٪ از مؤلفه‌های به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی هشتم ملی و ۶۲/۲۶٪ را مؤلفه‌های مذهبی و دینی تشکیل می‌دهند. جدول ۳. میزان حضور مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی در کتاب فارسی هشتم

		پیامدی	۲۶	۷۸/۷۸٪
ستایش خداوند - پیروی از حضرت محمد - مسجد - امانت‌داری - نیکوکاری - شگفتی‌های جهان آفرینش - شخصیت‌های مذهبی (۵ مورد) - ایثار و فداکاری - دستگیری از محرومان - پرهیز از نفاق - احترام به والدین - راست‌گویی - محاسبه نفس - احترام به استاد و معلم - آداب غذا خوردن - آداب خوابیدن - آداب سخن گفتن - علم‌آموزی (۲ بار) - اخلاص - آیین مذهبی (عاشورا) - نیایش				

۴. با توجه به جدول (۴)، از مجموع ۱۴ مؤلفه ملی به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی نهم، ۵ واحد یا ۳۵/۷۱٪ به مؤلفه فرهنگ، ۴ واحد یا ۲۸/۵۷٪ به مؤلفه تاریخ و ۵ واحد یا ۳۵/۷۱٪ به مؤلفه قلمرو جغرافیایی و سیاسی اختصاص یافته‌است. از مجموع ۳۱ مؤلفه مذهبی، ۴ واحد یا ۱۲/۹۰٪ مربوط به مؤلفه ذاتی هویت دینی است و ۲۷ واحد یا ۸۷/۰۹٪ را مؤلفه‌های پیامدی هویت دینی تشکیل می‌دهند.

از مقایسه کلی بین شاخص‌های هویت ملی و هویت مذهبی در جدول (۴) می‌توان به این نتیجه رسید که ۳۱/۱۱٪ درصد از مؤلفه‌های به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی نهم، ملی و ایرانی و ۶۸/۸۸٪ را مؤلفه‌های مذهبی تشکیل می‌دهند.

مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	زیرمجموعه‌ها	واحد	درصد
ملی	فرهنگ	خرده‌فرهنگ‌ها (۲ بار) - اساطیر: دستان - آرش - سیاوش	۵	۳۵/۷۱٪
	تاریخ	مشاهیر: خواجه نصیر - ابوریحان بیرونی - حسین فهمیده - محمد جهان‌آرا	۴	۲۸/۵۷٪
	قلمرو جغرافیایی - سیاسی	وطن - دفاع از میهن (۳ بار) - جنگ و دفاع مقدس	۵	۳۵/۷۱٪
مذهبی	ذاتی	توکل - نماز - قرآن - روزه	۴	۱۲/۹۰٪

۶. همان‌طور که در جدول (۶) مشخص گردید، از مجموع ۱۷ مؤلفه ملی به کاررفته در کتاب ننگاشت فارسی یازدهم، ۴ واحد یا ۴۱/۱۷٪ را شاخصه‌های فرهنگی، ۶ واحد یا ۳۵/۲۹٪ را شاخصه‌های تاریخی و ۷ واحد یا ۴۱/۱۷٪ را شاخصه‌های سرزمینی و جغرافیایی تشکیل می‌دهند. در کتاب ننگاشت فارسی یازدهم مؤلفه ذاتی هویت دینی یافت نشد و ۱۰ واحد یا ۱۰۰٪ از مؤلفه‌های هویت دینی فقط مربوط به شاخصه‌های پیامدی هویت دینی است.

از مقایسه کلی بین هویت ملی و مذهبی در کتاب ننگاشت فارسی یازدهم، جدول (۶) می‌توان گفت که از مجموع ۲۷ مؤلفه به کاررفته در کتاب، سهم مؤلفه‌های ملی و ایرانی ۱۷ واحد یا ۶۲/۹۶٪ است و سهم مؤلفه‌های مذهبی و دینی ۱۰ واحد یا ۳۷/۰۳٪ است.

جدول ۶. میزان حضور مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی در کتاب فارسی یازدهم

مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	زیرمجموعه‌ها	واحد	درصد
ملی	فرهنگ	خرده فرهنگ‌های بومی و محلی (۲ بار) - اسطوره‌های ملی: کاوه دادخواه - فریدون	۴	۲۳/۵۲٪
	تاریخ	مشاهیر: مولانا - محمدعلی اسلامی ندوشن - لطفعلی صورتگر - جلال‌الدین خوارزمشاه - عباس میرزا - قهرمانان ملی (شهیدان وطن)	۶	۳۵/۲۹٪
	قلمرو جغرافیایی - سیاسی	دفاع از میهن (۵ بار) - فداکاری در راه وطن - انقلاب اسلامی	۷	۴۱/۱۷٪
مذهبی	ذاتی			
	پیامدی	ستایش خداوند - شگفتی‌های جهان آفرینش (۲ بار) - احسان و نیکی - شخصیت‌های مذهبی (۳) (بار) - نیایش و دعا - قناعت - درستکاری	۱۰	۱۰۰٪

۷. پس از بررسی میزان و تعداد مؤلفه‌های ملی و مذهبی به کاررفته در ۵ جلد کتاب ننگاشت فارسی متوسطه اول (۳ جلد) و متوسطه دوم (۲ جلد)، در این قسمت به مقایسه میزان کاربرد مؤلفه‌های ملی و مذهبی در کتاب‌های فارسی متوسطه اول و دوم می‌پردازیم (جدول ۷).

جدول ۷. مقایسه مؤلفه‌های هویت ملی در دوره متوسطه اول و دوم

دوره	مؤلفه‌ها	واحد	درصد
متوسطه اول	فرهنگ	۱۸	۳۶/۷۳٪
	تاریخ	۱۶	۳۲/۶۵٪
	قلمرو جغرافیایی سیاسی	۱۵	۳۰/۶۱٪
مجموع مؤلفه‌ها		۴۹	۵۹/۷۵
متوسطه دوم	فرهنگ	۱۰	۳۰/۳۰٪

تاریخ	۱۰	۳۰/۳۰٪
قلمرو جغرافیای سیاسی	۱۳	۳۹/۳۹٪
مجموع مؤلفه‌ها	۳۳	۴۰/۲۴٪

با توجه به جدول (۷)، از مجموع ۸۲ مؤلفه ملی و ایرانی به کاررفته در کتب فارسی متوسطه اول و دوم، در کتاب‌های فارسی متوسطه اول، مؤلفه‌های ملی، ۴۹ واحد یا ۵۹/۷۵٪ است و مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های فارسی متوسطه دوم به ۳۳ واحد یا ۴۰/۲۴ می‌رسد.

جدول ۸. مقایسه مؤلفه‌های هویت مذهبی در دوره متوسطه اول و دوم

دوره	مؤلفه‌ها	واحد	درصد
متوسطه اول	ذاتی	۱۷	۱۸/۶۸٪
	پیامدی	۷۴	۸۱/۳۱٪
	مجموع مؤلفه‌ها	۹۱	۷۴/۵۹٪
متوسطه دوم	ذاتی	۳	۹/۶۷٪
	پیامدی	۲۸	۹۰/۳۲٪
	مجموع مؤلفه‌ها	۳۱	۲۵/۴۰٪

همان‌طور که در جدول (۸) آمده‌است، از مجموع ۱۲۲ مؤلفه مذهبی به کاررفته در کتب فارسی متوسطه اول و دوم، تعداد ۹۱ واحد یا ۷۴/۵۹٪ مربوط به کتاب‌های متوسطه اول و تعداد ۳۱ واحد یا ۲۵/۴۰٪ به کتاب‌های متوسطه دوم تعلق دارد. از مقایسه بین مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی در مجموع ۵ جلد کتاب‌های فارسی نونگاشت متوسطه اول و دوم می‌توان نتیجه گرفت که سهم مؤلفه‌های مذهبی و دینی ۱۲۲ واحد یا ۵۹/۸۰٪ و سهم مؤلفه‌های ملی، ۸۲ واحد یا ۴۰/۱۹٪ است و این آمار نشان‌دهنده این موضوع است که مؤلفین کتاب‌ها در تدوین و تألیف کتب به مؤلفه‌های مذهبی توجه بیشتری داشته‌اند. در کتاب‌های هفتم، هشتم، نهم و دهم، سهم مؤلفه‌های مذهبی بیشتر از مؤلفه‌های ایرانی و ملی است و تنها در کتاب یازدهم است که مؤلفه‌های ملی و ایرانی بیشتر است.

یافته‌ها و نتایج

یافته‌ها و نتایج به دست آمده حاکی از آن است که شکل‌گیری هویت تحت تأثیر سه مرجع اصلی یعنی خانواده، مدرسه و جامعه است. در جامعه ما، بی‌تردید مؤثرترین و کارآمدترین حوزه تأثیرگذار بر هویت، مدارس هستند که در غیاب ارتباطات مدنی گسترده در میان دانش‌آموزان و کاهش نسبی تأثیرپذیری آن‌ها از خانواده، نقش مهمی در این زمینه ایفا می‌کنند. امروزه آموزش و پرورش ما با سه خطر عمده و مشکل جدی روبه‌رو است: تضعیف و تحقیر فرهنگ خودی، تجلیل و تکریم فرهنگ بیگانه و درنهایت بحران هویت در میان نوجوانان و جوانان. اگر نسل جدید نوجوان و جوان کشور از طریق متونی که می‌آموزد با فرهنگ و هویت ملی خود به گونه‌ای عمیق آشنانشود و قدرت تحلیل هویت و فرهنگ دیگران را نداشته باشد، در آینده‌ای نه‌چندان دور شاهد ظهور نسلی بی‌تفاوت، سرخورده، وانهاده به خویش و بی‌هویت خواهیم بود که چون برای زندگی امروز خود معنا و مفهومی نمی‌یابد، دلیلی هم برای حفظ و حراست از آن نخواهد داشت. تعلیم و تربیت از مؤثرترین ابزارهای فرهنگی است که در جامعه‌پذیری و ساخت هویت افراد جامعه نقش اساسی دارد تا جایی که بسیاری از صاحب‌نظران مهم‌ترین و اساسی‌ترین کارکرد نهاد تعلیم و تربیت را انتقال فرهنگی می‌دانند.

انتقال فرهنگی از طریق تعلیم و تربیت، نیاز به ابزارهای مؤثر دارد که برنامه‌های درسی و محتوای کتاب‌های درسی یکی از آنهاست. نقش کتاب‌های درسی در نظام‌های آموزشی متمرکز که مبنای و محور اصلی همه فعالیت‌های آموزشی معلمان و دانش‌آموزان است، اهمیت به مراتب بیشتری دارد. در میان کتاب‌های درسی گوناگون، کتاب‌های ادبیات باید آئینه تمام‌نمای فرهنگ و یکی از مؤثرترین عوامل تقویت‌کننده هویت ملی مذهبی باشند. در طول تاریخ بشری، زبان و ادبیات بیش از هر چیز دیگر، سرشت نهایی ملت‌ها را به ظهور رسانده و به‌خوبی ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها، آرمان‌ها و آرزوها و خلاصه شعور جمعی و آگاهی ملی ملت‌ها را نشان داده‌است. در این میان فهم نثر و شعر فارسی، غنی‌ترین وجه اشتراک ایرانیان در مجموعه آموختنی‌های ما در طول تاریخ بوده‌است؛ یعنی زبان فارسی به‌منزله زبان رسمی، زبان فرهنگی و ملی همه ایرانیان، یکی از مؤلفه‌های مهم هویت و موجبات بقا و دوام ایران به‌عنوان یک کشور بوده‌است.

پیشنهادهای

در این بخش به ارائه پیشنهادهایی جهت بهبود کیفیت و توجه بیشتر مؤلفین به شاخصه‌های هویت ملی و کاربرست این شاخصه‌ها در تدوین کتاب‌ها پرداخته می‌شود.

۱. گنجاندن درس‌هایی که موجب دستیابی به وفاق و وحدت ملی می‌شود، خصوصاً در کشور ایران که از تنوع گسترده خرده‌فرهنگ‌ها و قومیت‌ها برخوردار است.

۲. آوردن دروسی که موجب گسترش و نوسازی هویت فرهنگی جامعه ایرانی شود.

۳. قرار دادن مطالبی در کتاب‌های درسی که منجر به دستیابی به تصویری مطلوب از خویش، ایجاد سلامت روانی در فرد و جامعه شود.

۴. گنجاندن مطالبی که باعث ثبات، توسعه، پیشرفت و توفیق جامعه مدنی گردد.

۵. گزینش محتوایی که موجب ایجاد صمیمیت و آرامش در نظام آموزشی شود.

۶. استفاده از دروسی که مانعی در برابر تهاجم فرهنگی بیگانه شود.

۷. گنجاندن مطالبی که باعث ایجاد حس غرور ملی و وطن‌دوستی در میان دانش‌آموزان ما شود تا مانع و سدی در برابر فرار مغزها گردد.

۸. ایجاد احساس و دستیابی به میهن‌پرستی، مهم‌ترین کارکرد هویت ایجاد همبستگی و هماهنگی است. در واقع هویت این قابلیت را دارد که احساس تعهد، پیوندهای عاطفی، احساسات ناسیونالیستی و میهن‌پرستی و حس فداکاری و ایثار را در یک جامعه زنده و پویا نگه‌دارد.

۹. علاوه بر متون درسی، باید از امکانات سمعی و بصری در تدریس دروس استفاده کرد. نمایش فیلم و عکس مربوط به اماکن ملی و تاریخی، دیدار با نخبگان ملی و محلی، نویسندگان و بزرگان ادبیات، ازجمله منابع مهم آموزشی علاوه بر متن کتاب درسی هستند که در هیچ‌یک از کتاب‌های مورد بررسی چنین موردی دیده نشده‌است.

۱۰. اگر در تدوین کتاب‌های فارسی از متخصصین حوزه روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، هنرمندان و صاحب‌نظران ادبیات و فولکلور استفاده شود، می‌توان نتیجه گرفت که دروسی انتخاب می‌شوند که باعث تقویت شاخصه‌های ملی در حوزه‌های مختلف شناختی، عاطفی و رفتاری در دانش‌آموزان می‌شوند.

تحلیل محتوای کیفی داده‌ها

اهمیت و ضرورت اهتمام جدی‌تر به متون و منابع درسی و گنجاندن مفاهیم هویت ملی در این دروس، از آنجایی بیشتر می‌شود که اولاً در مقطع متوسطه اول و دوم، دانش‌آموزان فرایند‌گذار از شخصی‌سازی هویتی و ادراک بصری را طی کرده و وارد مرحله‌ای جدید تحت عنوان «هویت شناختی» می‌شوند. در فرایند بصری با شخصی‌سازی از هویت، فرد صرفاً در پرتو ارتباط با عکس‌ها یا اشخاص پیرامونی خود با واقعیت‌های بیرونی تماس می‌یابد اما در مرحله شناختی درصدد برمی‌آید با درک نوع روابط خود با دیگران، دلایل پیوند و تعامل‌یابی اجتماعی را دریابد و به‌طور منطقی‌تری با اطرافیان خود ارتباط برقرار نماید. ثانیاً

به واسطه گسترش ارتباطات و تعاملات، دسترسی به منابع مختلف اطلاع رسانی نظیر اینترنت، نرم افزارهای رایانه‌ای، ماهواره و انواع محصولات و نشانه‌های فرهنگی نظیر لباس‌هایی که با تصاویر خاصی آراسته شده‌اند و هجوم مدهای متنوع لباس، ضرورت توجه به این مسأله درک می‌شود که برای رویارویی با شرایط جدید، دانش‌آموزان می‌بایست پیش‌آموزش‌های لازم را به منظور ایجاد آگاهی عاطفی - شناختی در رابطه با هویت خود پشت سر گذاشته باشند.

در این قسمت به تحلیل محتوای کیفی کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول و دوم و تجزیه و تحلیل آن‌ها از نظر توجه به شاخصه‌های هویت ملی و مذهبی و جهت تقویت آداب و رسوم ایرانی و آشنایی هرچه بیشتر دانش‌آموزان با فرهنگ و تمدن غنی این مرزوبوم در دوره اسلامی و خصوصاً پیش از دوره اسلامی پرداخته می‌شود:

۱. چندین مورد از مؤلفه‌های مهم ملی و ایرانی که در کتاب‌های فارسی نقش بسیار کم‌رنگی دارند، عبارت‌اند از: جشن‌ها و آداب و رسوم کهن ایرانی همانند نوروز و جشن‌های باستانی ایرانیان، صنایع دستی، هنر و معماری ایرانی چون قالی‌بافی و خطاطی و موسیقی و ... که انتظار می‌رود مؤلفین کتب، فراخور این موضوعات، متون ادبی را از منابع مختلف انتخاب و متناسب با سن دانش‌آموزان در کتاب‌های فارسی بگنجانند.

۲. باتوجه به سن دانش‌آموزان در دوره متوسطه اول و دوم، یکی از مهم‌ترین مواردی که می‌تواند دانش‌آموزان را با ارزش‌ها و موارث کهن ملی آشنا سازد، شیوه انتقال غیرمستقیم پیام است؛ زیرا انتقال مستقیم پیام در این دوره چندان تأثیری نخواهد داشت و باعث سرخوردگی دانش‌آموزان خواهد شد؛ بنابراین می‌توان در این دوره، علاوه بر کتاب‌های درسی، با اجرای برنامه‌هایی چون بازدید از اماکن ملی، تاریخی و موزه‌ها، برگزاری برنامه‌های موسیقی اصیل و سنتی ایرانی، برگزاری تئاترها و نمایشنامه‌ها و ... موجب آشنایی بیشتر و تقویت مبانی هویت ملی می‌شود. حتی می‌توان در کتاب‌های فارسی مطالب و سخنان و موضع‌گیری‌های مثبت تحلیل‌گران بیرونی را در مورد تمدن و فرهنگ ایرانی گنجاند. موارد فوق در هیچ‌یک از کتاب‌های درسی به عنوان یک موضوع مهم دیده نشده‌است.

۳. متأسفانه درس‌هایی در کتاب‌های ادبیات گنجانده شده‌است که در بعضی موارد این درس، کوچک‌ترین سنخیتی با ادبیات به معنای واقعی خود ندارند و اگر این درس در کتاب‌های دینی و معارف اسلامی و یا تاریخ آورده شوند تأثیر آن‌ها دوچندان خواهد بود؛ بنابراین ضرورت دارد مؤلفین محترم، درس‌هایی را به جای این درس انتخاب کنند که هم ارزش ادبی داشته باشند و هم باعث تقویت غرور ملی و بیان‌کننده آداب و سنن کهن ایرانی باشند.

۴. توجه به تاریخ گذشته و پرافتخار ما در پیش از اسلام و پس از آن از دیگر مواردی است که باید در کتاب‌های فارسی به آن توجه شود. ما در گذشته صاحب تمدنی عظیم و فرهنگی غنی بوده‌ایم و تجارب ملی گذشته هر ملت می‌تواند همانند چراغی فراروی آیندگان باشد که با بهره‌گیری از این تجارب غنی و پرافتخار زندگی کنونی خود را غنا بخشند؛ بنابراین اصالت بخشیدن به هویت گذشته، باعث ایجاد امیدواری و پابندی مشترک به زوایای هویت ملی است. کتاب‌های فارسی می‌توانند سهم عمده‌ای در این مهم داشته باشند اما متأسفانه این مقوله جایگاهی در کتاب‌های درسی به‌ویژه متوسطه اول ندارند.

۵. تقویت نظم و انضباط در فضای آموزشی (اعم از معلمان و دانش‌آموزان و فضای آموزشی) می‌تواند باعث تقویت انضباط جمعی در میان دانش‌آموزان گردد؛ بنابراین در مراسم جمعی مانند مراسم صبحگاه، جشن‌ها و اعیاد ملی چون دهه فجر و حتی جشن‌های باستانی، می‌توان با پخش سرود ملی، اهتزاز پرچم و شعرخوانی‌هایی که غرور ملی را برانگیزد، زمینه‌های جانبی را برای تقویت و فراگیری مؤلفه‌های هویت ملی فراهم آورد اما همان‌گونه که همه مطلع‌ایم در مدارس ما هیچ جشن ملی برگزار نمی‌شود و در کتاب‌ها هم به آن پرداخته نشده‌است.

۶. یکی از مواردی که در کتاب‌های فارسی متوسطه اول و دوم به‌خصوص متوسطه اول به آن بسیار کم‌توجهی شده‌است، عدم توجه به میراث بزرگ ملی ایرانیان، از جمله کتاب شاهنامه است. در کتاب هفتم تنها چند بیت از شاهنامه آورده شده‌است آن‌هم در قسمت شعرخوانی. در کتاب هشتم شعری از شاهنامه نمی‌بینیم و در کتاب نهم، چند بیت در ابتدای کتاب و چند بیت دیگر نیز در متنی دیگر و نه به‌عنوان یک درس مستقل از شاهنامه می‌بینیم. به عبارت دیگر در کل دوره متوسطه اول، تنها ۲۵ بیت از شاهنامه آورده شده‌است که در مقایسه با عظمت این کتاب هویت‌ساز، به نظر بسیار ناچیز است.

۷. محتوای دروس باید متناسب با نیاز و خواسته‌های جامعه باشد اما بدبختانه بعضاً در تعارض و یا در حد آرمانی و دست‌نیافتنی است. «آموزش و پرورش، به عنوان نهاد اجتماعی، باید با مطالعه ساختارهای جامعه، در جهت برآورده ساختن نیازهای آن عمل کند؛ بنابراین محتوای دروس نمی‌تواند و نباید بدون توجه به نیازهای واقعی جامعه و مسائل ناشی از آن، به نحوی غیر واقعی به انعکاس مطالبی پردازد که دغدغه‌های اصلی افراد آن جامعه نیست و یا اگر هست آرمان‌هایی دست‌نیافتنی است؛ نظیر تربیت انسان کامل که در چارچوب اهداف آموزش و پرورش آمده است. تحقق جامعه‌ای کمال‌یافته، در وهله اول مستلزم وجود شهروندانی است که باورها، گرایش‌ها و تمایلات لازم را برای پیشرفت و توسعه آن جامعه داشته باشند. این افراد به عنوان سرمایه‌های اساسی جامعه، تعیین و تسهیل‌کننده فرایند توسعه پایدار در تمام حوزه‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خواهد بود. دستیابی به جامعه سالم و رشد یافته، بیش از آن که تابع موقعیت جغرافیایی یا میزان منابع مادی لازم در آن باشد، به نظام تعلیم و تربیت خلاق و پویای آن وابسته است که بتواند انسان‌هایی کوشا و مستعد بسازد.» (نقیب‌زاده، ۱۳۷۴: ۴۶)

۸. متأسفانه در بسیاری از متون آموزشی ما فضای مدرسه از فضای جامعه و نیازهای آن جدا شده و هریک به صورت جداگانه و متعارض رشد کرده‌اند. این مسأله باعث شده تا دانش آموز میان فضای آرمانی مدرسه و متون درسی و واقعیات اجتماعی، دچار سردرگمی شود. وقتی ما هدف خود را تقویت فرهنگ در میان دانش‌آموزان می‌دانیم، منظور ما باید بیش و پیش از همه آگاه نمودن دانش‌آموزان نسبت به دنیای اطراف و موضوعات گوناگونی باشد که آن‌ها را در ارتباط با واقعیت قرار می‌دهد اما چنین چیزی در کتاب‌های درسی دیده نمی‌شود.

۹. یکی از عناصر مهم آموزش، معلمان هستند بنابراین؛ معلمان باید خود با ارکان هویت ملی و ایرانی آشنا باشند تا بتوانند این مفاهیم را درست و اصولی به دانش‌آموزان القا کنند. آموزش‌های دوره‌ای معلمان و حفظ شأن و جایگاه معلمان، می‌تواند از عوامل مؤثر در این زمینه باشد.

۱۰. کشور ما دارای اقوام مختلف و خرده فرهنگ‌های بومی و محلی متنوعی است بنابراین در تدوین کتاب‌های درسی فارسی باید به توانایی‌ها و علایق دانش‌آموزان نقاط مختلف کشور توجه کرد. نظرسنجی از دانش‌آموزان و معلمان نقاط مختلف کشور در این زمینه می‌تواند راهگشا باشد. اگرچه مؤلفین به ادبیات بومی و خرده فرهنگ‌های بومی - محلی که یکی از مؤلفه‌های هویت ملی است، توجه داشته‌اند و بیانگر اهمیت این موضوع است؛ زیرا کشور ما ایران، دارای تنوع قومی و محلی زیادی است و توجه به این خرده فرهنگ‌ها، در عین توجه به هویت یکپارچه ملی بسیار با اهمیت است.

نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد در دوره‌ای که به باور بسیاری از متخصصان دوره تکوین و شکل‌گیری هویت نوجوانان و جوانان محسوب می‌شود و در شرایطی که آنان بیش از سایر دوره‌های زندگی، در معرض آشفتگی و بحران هویت و گسیختگی نظام ارزش‌ها قرار دارند و کمترین تزلزل می‌تواند منجر به برون‌گرایی و جستجوی الگوهای بیگانه شود و آسیب‌ها و پیامدهای غیرقابل‌انتظاری را در پی داشته‌باشد، کم‌توجهی نظام تعلیم و تربیت و عدم استفاده مؤثر و کارآمد از ابزار قدرتمندی چون کتاب‌های درسی ادبیات برای تقویت هویت نوجوانان و جوانان به هیچ‌وجه قابل توجیه نیست.

به‌طور کلی، آموزش و پرورش می‌تواند با تنظیم آگاهانه متون درسی ادبیات، اهداف زیر را تحقق بخشد:

الف) کمک به روند جامعه‌پذیری دانش‌آموزان

ب) آشنایی با هویت دینی - ملی

ج) برانگیختن حس احترام به تاریخ گذشته و تحلیل آن

د) اکتان حس کنجکاوی و توانایی برای فهم مبانی و مؤلفه‌ها زندگی جمعی

ه) پرورش روحیه حفظ میراث فرهنگی، هنری و تاریخی

و) توسعه هوشیاری گروهی و افزایش اعتماد به نفس

ز) ایجاد حس افتخار و غرور ملی

در این پژوهش محتوای کتاب‌های نونگاشت فارسی متوسطه اول (هفتم، هشتم و نهم) و متوسطه دوم (دهم و یازدهم) از نظر میزان توجه این کتاب‌ها به مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی مورد بررسی قرار گرفت. این پژوهش، به روش تحلیل محتوا صورت گرفت که شامل بررسی متن کتاب‌ها است و اما مهم‌ترین نتایج و یافته‌های پژوهش عبارت‌اند از:

۱. در این پژوهش، با بررسی کتاب‌ها و مقالات و بهره‌گیری از منابع مختلف، هویت ملی به سه مؤلفه اصلی فرهنگ، تاریخ و قلمرو جغرافیایی - سیاسی تقسیم گردید. هویت مذهبی نیز دارای دو مؤلفه اصلی ذاتی و پیامدی است که مصداق‌ها و ریزمؤلفه‌های هر کدام از این مؤلفه‌های اصلی آورده شده‌است.

۲. مجموعاً ۴۲ مؤلفه ملی و مذهبی در کتاب نونگاشت فارسی هفتم به کار رفته‌است که از این تعداد ۱۵ مؤلفه به هویت ایرانی و ملی و ۲۷ مؤلفه به هویت مذهبی و اسلامی پرداخته‌اند.

همان‌طور که مشخص گردید، از مجموع ۱۵ مؤلفه ملی و ایرانی به کاررفته در کتاب نونگاشت فارس هفتم، ۶ واحد یا ۴۰٪ به مؤلفه فرهنگ، ۷ واحد یا ۴۶/۶۶٪ به مؤلفه تاریخ و ۲ واحد یا ۱۳/۳۳٪ به مؤلفه قلمرو جغرافیایی و سیاسی اختصاص دارد. از مجموع ۲۷ مؤلفه مذهبی نیز، ۶ واحد یا ۲۲/۲۲٪ به مؤلفه ذاتی و ۲۱ واحد یا ۷۷/۷۷٪ به مؤلفه پیامدی هویت دینی مربوط می‌شوند. از مقایسه کلی بین هویت ملی و هویت مذهبی می‌توان نتیجه گرفت که ۳۵/۷۱٪ از مؤلفه‌های به کاررفته در کتاب فارسی هفتم، ملی و ۶۴/۲۸٪ مذهبی است.

۳. مؤلفه‌های به کاررفته در مجموع دروس کتاب نونگاشت فارسی هشتم، به ۵۳ مؤلفه می‌رسد که از این تعداد ۲۰ مؤلفه به هویت ایرانی و ملی اختصاص دارد و ۳۳ مؤلفه نیز به هویت اسلامی و مذهبی پرداخته‌است.

از مجموع ۲۰ مؤلفه ملی به کاررفته در کتاب فارسی نونگاشت هشتم، ۷ واحد یا ۳۵٪ مربوط به مؤلفه فرهنگ، ۵ واحد یا ۲۵٪ مربوط به مؤلفه تاریخ و ۸ واحد یا ۴۰٪ مربوط به مؤلفه قلمرو جغرافیایی - سیاسی است. از مجموع ۳۳ مؤلفه مذهبی، ۷ واحد یا ۲۱/۱۲٪ را مؤلفه‌های ذاتی هویت دینی و ۲۶ واحد یا ۷۸/۷۸٪ را مؤلفه‌های پیامدی هویت دینی تشکیل می‌دهند.

از مقایسه کلی بین شاخص‌های هویت ملی و شاخص‌های هویت دینی در جدول (۴.۸) می‌توان به این نتیجه رسید که ۳۷/۷۳٪ از مؤلفه‌های به کار رفته در کتاب نونگاشت فارسی هشتم ملی و ۶۲/۲۶٪ را مؤلفه‌های مذهبی و دینی تشکیل می‌دهند.

۴. در کتاب نونگاشت فارسی نهم، مجموع مؤلفه‌های ملی و مذهبی، ۴۵ مؤلفه است که از این تعداد، ۱۴ مؤلفه به هویت ایرانی و ملی پرداخته‌است و ۳۱ مؤلفه به هویت اسلامی و مذهبی مربوط می‌شود.

از مجموع ۱۴ مؤلفه ملی به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی نهم، ۵ واحد یا ۳۵/۷۱٪ به مؤلفه فرهنگ، ۴ واحد یا ۲۸/۵۷٪ به مؤلفه تاریخ و ۵ واحد یا ۳۵/۷۱٪ به مؤلفه قلمرو جغرافیایی و سیاسی اختصاص یافته‌است. از مجموع ۳۱ مؤلفه مذهبی، ۴ واحد یا ۱۲/۹۰٪ مربوط به مؤلفه ذاتی هویت دینی است و ۲۷ واحد یا ۸۷/۰۹٪ را مؤلفه‌های پیامدی هویت دینی تشکیل می‌دهند.

از مقایسه کلی بین شاخص‌های هویت ملی و هویت مذهبی می‌توان به این نتیجه رسید که ۱۴ واحد یا ۳۱/۱۱٪ درصد از مؤلفه‌های به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی نهم، ملی و ایرانی و ۳۱ واحد یا ۶۸/۸۸٪ را مؤلفه‌های مذهبی تشکیل می‌دهند.

۵. از مجموع ۳۷ مؤلفه هویت ملی و مذهبی به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی دهم، تعداد ۱۶ مؤلفه مربوط به هویت ملی و ایرانی است و ۲۱ مؤلفه هم به هویت دینی و مذهبی اختصاص دارد.

از مجموع ۱۴ مؤلفه ملی و ایرانی به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی دهم، ۶ واحد یا ۳۷/۵۰٪، مربوط به مؤلفه فرهنگ، ۴ واحد یا ۲۵٪ به مؤلفه تاریخ و ۶ واحد یا ۳۷/۵۰٪ را مؤلفه‌های قلمرو جغرافیایی و سیاسی تشکیل می‌دهند. از مجموع ۲۱ مؤلفه مذهبی نیز، ۳ واحد یا ۱۴/۲۸٪ مربوط به مؤلفه‌های ذاتی هویت دینی و ۱۸ واحد یا ۸۵/۷۱٪ مربوط به مؤلفه‌های پیامدی هویت دینی هستند.

از مقایسه کلی بین مؤلفه‌های هویت ملی و دینی می‌توان به این نتیجه رسید که سهم مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب نونگاشت فارسی دهم، ۱۶ واحد یا ۴۳/۲۴٪ و سهم مؤلفه‌های دینی ۲۱ واحد یا ۵۶/۷۵٪ است.

۶. از مجموع ۲۷ مؤلفه به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی یازدهم، تعداد ۱۷ مؤلفه، مربوط به مؤلفه‌های هویت ملی و ایرانی است و تعداد ۱۰ مؤلفه، شامل مؤلفه‌های هویت دینی و مذهبی است.

از مجموع ۱۷ مؤلفه ملی به کاررفته در کتاب نونگاشت فارسی یازدهم، ۴ واحد یا ۴۱/۱۷٪ را شاخصه‌های فرهنگی، ۶ واحد یا ۳۵/۲۹٪ را شاخصه‌های تاریخی و ۷ واحد یا ۴۱/۱۷٪ را شاخصه‌های سرزمینی و جغرافیایی تشکیل می‌دهند. در کتاب نونگاشت فارسی یازدهم مؤلفه ذاتی هویت دینی یافت نشد و ۱۰ واحد یا ۱۰۰٪ از مؤلفه‌های هویت دینی فقط مربوط به شاخصه‌های پیامدی هویت دینی است.

از مقایسه کلی بین هویت ملی و مذهبی در کتاب نونگاشت فارسی یازدهم می‌توان گفت که از مجموع ۲۷ مؤلفه به کاررفته در کتاب، سهم مؤلفه‌های ملی و ایرانی ۱۷ واحد یا ۶۲/۹۶٪ است و سهم مؤلفه‌های مذهبی و دینی ۱۰ واحد یا ۳۷/۰۳٪ است. به طور کلی در کتاب‌های نونگاشت متوسطه اول، ۴۹ مؤلفه ملی به کار رفته است که از این تعداد، به ترتیب ۱۸ واحد یا ۳۶/۷۳٪ را مؤلفه فرهنگ، ۱۶ واحد یا ۳۲/۶۵٪ را مؤلفه تاریخ و ۳۰/۶۱٪ را مؤلفه قلمرو جغرافیایی - سیاسی تشکیل می‌دهند. در کتاب‌های نونگاشت متوسطه دوم (دهم و یازدهم)، ۳۳ مؤلفه ملی به کار رفته است که از این تعداد، ۱۰ واحد یا ۳۰/۳۰٪ مؤلفه فرهنگ، مؤلفه تاریخ نیز همانند فرهنگ، ۱۰ واحد یا ۳۰/۳۰٪ و ۱۳ واحد یا ۴۰/۲۴٪ را مؤلفه قلمرو جغرافیایی - سیاسی تشکیل می‌دهند. مجموع مؤلفه‌های ملی به کاررفته در کتاب‌های متوسطه اول و دوم، ۸۲ مؤلفه است.

۸. مؤلفه‌های مذهبی به کاررفته در کتاب‌های نونگاشت متوسطه اول ۹۱ مؤلفه است که از این تعداد، ۱۷ واحد یا ۱۸/۶۸٪ را مؤلفه‌های ذاتی هویت دینی و ۷۴ واحد یا ۸۱/۳۱٪ را مؤلفه‌های پیامدی هویت دینی تشکیل می‌دهند. هم‌چنین در کتاب‌های متوسطه دوم، ۳۱ مؤلفه دینی به کار رفته است که از این تعداد ۳ واحد یا ۹/۶۷٪ را مؤلفه‌های ذاتی و ۲۸ واحد یا ۹۰/۳۲٪ را مؤلفه‌های پیامدی تشکیل می‌دهند. مجموع هویت‌های مذهبی در کتاب‌های متوسطه اول و دوم، ۱۲۲ مؤلفه است.

۹. از مقایسه بین مؤلفه‌های هویت ملی و مذهبی در مجموع ۵ جلد کتاب‌های فارسی نونگاشت متوسطه اول و دوم می‌توان نتیجه گرفت که سهم مؤلفه‌های مذهبی و دینی ۱۲۲ واحد یا ۵۹/۸۰٪ و سهم مؤلفه‌های ملی، ۸۲ واحد یا ۴۰/۱۹٪ است و این آمار نشان‌دهنده این موضوع است که مؤلفین کتاب‌ها در تدوین و تألیف کتب به مؤلفه‌های مذهبی توجه بیشتری داشته‌اند.

۱۰. در کتاب‌های هفتم، هشتم، نهم و دهم، سهم مؤلفه‌های مذهبی بیشتر از مؤلفه‌های ایرانی و ملی است و تنها در کتاب یازدهم است که مؤلفه‌های ملی و ایرانی بیشتر است.

منابع

- اکبری، ریحانه و حمزه، فرهاد. (۱۳۹۲). «بررسی عوامل مؤثر بر هویت ملی ایرانی دانش آموزان در سطح گیلان». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی.
- اکبری شلدرد، فریدون و دیگران، (۱۳۹۲). «کتاب معلم فارسی پایه هفتم». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- _____، چنگیزی، علی رضا و قاسم پورمقدم، حسین. (۱۳۹۴). «کتاب معلم فارسی پایه نهم». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- باوند، داوود. (۱۳۷۷). «چالش های برون مرزی و هویت ایرانی در طول تاریخ». ماهنامه اطلاعات سیاسی اقتصادی. سال دوازدهم شماره ۱۲۹ و ۱۳۰، خرداد و تیر. صص ۲۰-۳۱.
- بیدگلو، رضا. (۱۳۸۰). «باستان گرایی در تاریخ معاصر ایران». تهران: مرکز.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۷۹). «فرهنگ و هویت ایرانی، فرصت ها و چالش ها (میزگرد)». فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۴، تابستان. صص ۱۱-۶۱.
- حسن مرادی، نرگس. (۱۳۹۶). «تحلیل محتوای کتاب درسی». تهران: آیتز.
- خدایار، ابراهیم و فتحی، اعظم. (۱۳۸۷). «هویت ملی در کتاب های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه دوره متوسطه». در فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۳۵، پاییز. صص ۲۷-۵۲.
- سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی. (۱۳۹۶). «فارسی پایه هفتم دوره اول متوسطه». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- _____ (۱۳۹۳). «کتاب معلم فارسی پایه هشتم. تهران»: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- _____ (۱۳۹۶). «فارسی پایه دهم دوره اول متوسطه». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- _____ (۱۳۹۶). «فارسی پایه نهم دوره اول متوسطه». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- _____ (۱۳۹۶). «فارسی پایه هشتم دوره اول متوسطه». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- _____ (۱۳۹۶). «فارسی پایه یازدهم دوره اول متوسطه». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- سعوه، مولود. (۱۳۸۹). «بررسی میزان تأکید کتاب های فارسی، تاریخ و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی بر هویت ایرانی/اسلامی». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بوعلی سینا، همدان.
- قاسم پورمقدم، حسین. پورامن، علی و نجاتی، سکینه. (۱۳۹۶). «راهنمای معلم فارسی (۲) پایه یازدهم دوره دوم متوسطه». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی.
- گودرزی، حسین. (۱۳۸۴). «گفتارهایی درباره جامعه شناسی هویت ایران». تهران: مؤسسه مطالعات ملی، تمدن ایرانی.

- معروفی، یحیی و پناهی توانا، صادق. (۱۳۹۲). «کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه و بازنمایی مؤلفه‌های هویت ملی (دیدگاه دبیران)». فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۵۵، پاییز. صص ۱۰۷-۱۲۲.
- (۱۳۹۳). «جایگاه مؤلفه‌های هویت ملی - مذهبی در محتوای کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه». فصلنامه تعلیم و تربیت. شماره ۱۲۰، بهار. صص ۸۳-۱۰۵.
- احمدی، حمید. (۱۳۸۳). «ایران: هویت، ملت، قومیت (مجموعه مقالات)». تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- اشرف، احمد. (۱۳۹۶). «هویت ایرانی: از دوران باستان تا پهلوی». ترجمه حمید احمدی. تهران: نشر نی.
- حاجیان، ابراهیم، صالحی امیری، سید رضا و محمد ظاهری، حمید. (۱۳۹۴). «تحلیل محتوای مقایسه‌ای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه هفتم دوره متوسطه اول (۱۳۹۳) و کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی پایه اول راهنمایی تحصیلی سابق (۱۳۹۰) از منظر هویت ملی». فصلنامه پژوهش‌های کیفی در برنامه‌ریزی درسی. شماره ۲، بهار. صص ۱۴۳-۱۶۲.
- رئوفی، محمود. (۱۳۸۹). «مؤلفه‌های هویت دینی». دو فصلنامه دین و ارتباطات. شماره اول و دوم، بهار - تابستان و پاییز. صص ۹۱-۱۱۲.
- صادق‌زاده، رقیه و منادی، مرتضی. (۱۳۸۷). «جایگاه نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه: رشته علوم انسانی». فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. شماره ۲۷، پاییز. صص ۱۲۵-۱۳۷.
- صادق‌زاده، رقیه و منادی، مرتضی. (۱۳۸۷). «جایگاه نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه: رشته علوم انسانی». فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. شماره ۲۷، پاییز. صص ۱۲۵-۱۳۷.
- عبداللهی، محمد. (۱۳۸۹). «هویت ملی در ایران، فرا تحلیل مقاله‌های فارسی موجود». فصلنامه علوم/اجتماعی. شماره ۵۰، پاییز. صص ۱-۳۶.
- عبدی، عبدالله و لطفی، مریم. (۱۳۸۷). «جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: کتب تاریخ دوره دبیرستان». فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۳، پاییز. صص ۸۰-۱۰۱.
- علاقه‌بند، علی. (۱۳۷۳). «مقدمات مدیریت آموزشی». تهران: بعثت.
- قاسم‌پورمقدم، حسین و دیگران. (۱۳۹۶). «راهنمای معلم فارسی (۱) پایه دهم دوره متوسطه». تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی.
- کهنه‌پوشی، سید مصلح و کهنه‌پوشی، سیدحامد. (۱۳۸۸). «تحلیل محتوای مفهوم هویت کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی ۱ و ۲ (رشته ادبیات و علوم انسانی دوره متوسطه)». فصلنامه مطالعات برنامه درسی. شماره ۱۳ و ۱۴، تابستان و پاییز. صص ۱۲۵-۱۴۰.
- لقمان‌نیا، مهدی و خامسان، احمد. (۱۳۸۹). «جایگاه هویت ملی در نظام آموزش و پرورش ایران». فصلنامه علوم/اجتماعی. شماره ۱۰، تابستان. صص ۱۴۷-۱۷۴.
- «مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران». (۱۳۹۰). تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- ملاصادقی، منیره. (۱۳۷۸). «نقش فعالیت‌های فرهنگی مدارس در شکل‌دهی هویت دانش‌آموزان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران.
- میرمحمدی، داوود. (۱۳۸۳). «گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران». تهران: مؤسسه مطالعات ملی، تمدن ایرانی.
- نجفی، موسی. (۱۳۸۹). «هویت ملی ایرانیان و انقلاب اسلامی». تهران: زمان نو.
- نقیب‌زاده، میرعبدالحسین. (۱۳۷۴). «نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش». چاپ ششم. تهران: طهوری.